

אתר דעת * לימודים * גיליון 15 * תשע"ט * 2018/19 *

חינוך לערכים יהודיים בגן הממלכתי

אופיו, מהותו והיקפו בשלושה פרמטרים: קבלת שבת, חגים ומועדים וסיפורי תורה

ד"ר ניצה דורי

ראש החוג לגיל הרך
המכללה האקדמית הדתית לחינוך "שאנן", חיפה

התוכן

1.....	התוכן
2.....	הקדמה
6.....	התפתחות החינוך הממלכתי בארץ – סקירה היסטורית
10.....	מתודולוגיה
10.....	ממצאים ודיון
16.....	סיכום
17.....	ביבליוגרפיה
19.....	נספח – שאלון לגנת

הקדמה

ראשיתו של מאמר זה בחידון התנ"ך העולמי, שנערך ביום העצמאות תשע"ז. בחידון זכה שגיב לוגסי, תלמיד בית ספר "אורט" מעלות, הזוכה הראשון זה שלושים שנה, שלומד בבית ספר ממלכתי. הדבר הפך לשיחת היום בכל אמצעי התקשורת ועורר את הרצון לחקור מעט לעומק את נושא לימודי היהדות בחינוך הממלכתי כבר בראשית חינוכם של הילדים, בגני הילדים הממלכתיים, ולבדוק במדגם קטן באזורים שונים בארץ את גישת הגננות הממלכתיות לנושא זה בשלושה פרמטרים: קבלת שבת, חגים ומועדים וסיפורי תורה.

מאז פרסום דו"ח שנהר בשנת תשע"ז, קורא משרד החינוך להתמודדות מקיפה ומעמיקה עם הסוגיה של עיצוב זהות יהודית-ישראלית אצל לומדי המערכת הממלכתית- יהודית בראייה כוללת של רצף פדגוגי מגן עד י"ב.

התכנית להתחדשות יהודית-ישראלית ההולכת ונבנית בימים אלו במשרד, מציעה רציונל ודרכי פעולה הן בתחום הפורמלי והן בתחום הבלתי פורמלי בקהילת ביה"ס ובמרחב הציבורי. כל זאת מתוך רצון להחזיר את האחריות לזהות יהודית-ישראלית, פלורליסטית ומחויבת לערכים דמוקרטיים, אל החברה והקהילה שמקרבן באים התלמידים במערכת החינוך הממלכתית, על פי השקפת עולמו וערכיו של ציבור זה (משרד החינוך, תשע"ז):

"תכנית הלימודים בתרבות יהודית - ישראלית נועדה לחזקו להעמיק את הזהות היהודית-ציונית-ישראלית של תלמידי מערכת החינוך הממלכתית, את תחושת השייכות שלהם, אחריותם ומחויבותם לעמם, למורשתם ולתרבותם" (שם).

התכנית מבקשת לחשוף את הלומדים ליהדות משמעותית, רבת-פנים, רלוונטית לחייהם כאן ועכשיו, בתוך הקשר ישראלי רחב, ולתת בידיהם ידע נרחב ומעמיק, חוויות עשירות וכלים מגוונים וחדשניים לפיתוח אישיותם וזהותם של התלמידים כיהודים, כישראלים וכבני-אדם. בתכנית הלימודים ניתן מקום מרכזי ללימוד מעמיק של מקורות מגוונים מ"ארון הספרים היהודי" כנדבך וכמשאב חיוני, מכונן ומעורר מחשבה והשראה בתהליך פיתוח האישיות והזהות של הלומדים. בתוך כך, להעמיק את יכולתם לקיים דיאלוג קשוב ומכבד בין זהויות שונות בחברה הישראלית. נקודת המוצא הערכית מאפשרת את הדגשת המשותף והמאחד שבין חלקי החברה דרך ערכים מכוננים משותפים המצויים בבסיס התכנית. בנוסף, הכוונה היא לעודד את התלמידים לקחת חלק פעיל בפיתוח תרבות יהודית-ישראלית במרחב, באקלים הבית-ספרי ובקהילה גם בהמשך חייהם - כבוגרי מערכת החינוך. כל זאת מתוך רצון להפוך את לימודי היהדות ללימודים בעלי משמעות חיובית ולא מנוכרת, אשר יתרמו לבניין זהותו ועולם הערכים של התלמיד בוגר החינוך הממלכתי בישראל.

מטרת מאמר זה לבדוק במדגם קטן, אקראי ולא מייצג, כמובן, מה יחסו של ציבור ההורים החילוני בגני הילדים הממלכתיים למדיניות זו? מה יחסן של הגננות הממלכתיות לחינוך לערכים יהודיים וללימוד מורשת התרבות היהודית בגן הממלכתי? מה הן בוחרות להדגיש? האם הן מרגישות כפייה בנושא זה או מלמדות מרצון ומתוך הכרתן האישית בחשיבותו? האם הן נתקלות בקונפליקטים על רקע לימוד אשכולות יהדות בגן עם הורי הילדים?

התפתחות הזהות היהודית הישראלית בארץ

במחקר שערך מיכאל זלבה, בו בדק סקרים של הלמ"ס בין השנים 2002 - 2012 התגלה שלמרות שחילונים יולדים פחות, יורדים מהארץ יותר ואפילו חוזרים בתשובה לא מעט, שיעורם באוכלוסייה נותר יציב ועומד על 43 אחוזים (לקס, 2017). וזו לא תופעה רגעית, אלא תופעה שקיימת כבר 20 שנה. זלבה הסתמך על 'הסקר החברתי של הלמ"ס המחלק את האוכלוסייה היהודית הבוגרת לחמש קטגוריות: חרדי, דתי, מסורתי דתי, מסורתי לא כל כך דתי וחילוני. הוא ראה שרק 50 אחוזים ממי שגדלו בבית דתי מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם. חלק קטן מהם, 5.5 אחוזים, הפכו חרדים, והיתר התפזרו בין רמות דתיות נמוכות יותר, כשרבים נדדו לעבר ההגדרה "מסורתי לא כל כך דתי." במקביל, אל הציבור החילוני מצטרפים לא רק הדתיים אלא גם המסורתיים. כך ששיעור החילונים באוכלוסייה נותר יציב. בנוסף חשף זלבה, ששישה עשר אחוזים מהחילונים מתחזקים באמונה.

הזהות היהודית-הישראלית שוזרת בתוכה שתי זהויות – יהודית וישראלית, והוגים שונים מציעים דרכים שונות לראות את שילובן או הפרדתן של זהויות אלה (הרטף, 2007). אגסי (1993) וסמוכה (2000) מדברים על ההפרדה הקיימת בין שתי הזהויות לאור מאפייניה הייחודיים של מדינת ישראל. שביד ופורת (1991), מסבירים זאת לאור התפיסה הציונית המקורית הרואה ביהדות תרבות ו/או מסורת תרבותית. התפיסה הציונית הובילה לחוסר בהירות בנוגע לממד הדתי בזהות הקולקטיבית הישראלית, ובכך חיזקה את שילובן של שתי הזהויות, גם אם באופן לא מודע (פישר, 2003). גישות אחרות מציעות דרכים לשילובן של הזהויות זו בזו. אחד העם ראה במדינת ישראל מרכז רוחני המשלב את הגשמי (מסגרת מדינית) עם הרוחני (הרוח היהודית), על מנת שתוכל בעתיד להוות מקור הזדהות וחיזוק לכלל יהודי העולם. אחד העם הדגיש כי "אין יהדות בלי יהודים, ואין יהודים בלי יהדות...שניהם שלובים ביחד כגוף ונפש" (אחד העם, 1954). קפלן (2004), הציע לראות את היהדות כציביליזציה, שהיא כוללנית יותר מהדת היהודית, וכוללת היסטוריה, ספרות, שפה, מנהגים, מסורת, אמנות, דרכי התנהגות, ערכים ועוד. שביד (שביד ופורת, 1991) קורא לשילובה של הזהות היהודית והזהות הישראלית בטענה כי הזהות הישראלית לעצמה אינה מספיק עשירה ו"גדושה" כבסיס ערכי לחיים. לדבריו, החברה החילונית הישראלית מצויה במשבר עמוק, שהיחלצות ממנו תתאפשר דרך שינוי מהותי ביחסה לדת ולמסורת היהודית, המבוסס על יחס חיובי אותנטי לערכי הדת, לימוד אמפאטי וחוויה תרבותית המשולבים באורח חיים אישי, משפחתי וקהילתי (שביד, 2000, עמ' 75 – 77).

את הצורך החיוני הגובר במתן מענה משמעותי ושיטתי לסוגיית החינוך הערכי וטיפול זהותם היהודית-ישראלית של תלמידי מערכת החינוך הממלכתית יש לראות גם על רקע משבר ערכים האופייני לחברות מערביות פוסט-מודרניות רבות (שריד, 2012).

הזהות הקולקטיבית של 'היהודי המסורתי' ייצגה את היהודי בגלות; הזהות הקולקטיבית של 'היהודי החדש' ייצגה את היהודי בארץ ישראל בראשית המאה ה-20. מתוך 'היהודי החדש' התפתחה דמותו של ה'צברי' שהפכה לזהות קולקטיבית ישראלית והיא זו שהשפיעה וקבעה את דמותו האידיאלית של בן הארץ (שפירא, 1997, עמ' 15, אלמוג, 1997, עמ' 14). השאיפה לגבש זהות ישראלית אחידה, התואמת את תפיסת "כור ההיתוך", עולה גם מניתוח המקראות ללימוד

הספרות בשנות החמישים והשישים, אותן מקראות ששימשו "סוכנים לעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, שהיה רכיב מרכזי בגיבוש הזהות הישראלית" (דוידסון, 2000, עמ' 32).

חוקרים שונים מצביעים על כך שלא ניתן לדבר על זהות יהודית-ישראלית אחת בישראל של תחילת המאה העשרים ואחת (בן-רפאל, 2001, קימרלינג, 1998, אורון, 1993, שפירא, 1997). בן-רפאל (2001) טוען כי תהליכים כלכליים, חברתיים ותרבותיים, הביאו לשבירת המיתוסים החלוציים הציוניים, והובילו לתפיסת הזהות היהודית-ישראלית כעובדה חברתית "אובייקטיבית" שנגזרה מעצם קיומה של חברה יהודית ריבונית. שאלות כמו "עד כמה יהודי", "איך יהודי" ו"במה יהודי", היו לנושאים השייכים לסדר היום הציבורי ולא כשאלות המעסיקות את האדם הפרטי. הרטף (2007) מציינת במחקרה, שבן-רפאל מדבר על שלושה קווי פיצול שנבעו ממצב זה ביחס לזהות הקולקטיבית:

א. מקום הדת בייחוד הקולקטיבי הובילה לזהות חרדית, לזהות דתית-לאומית וזהות לא-דתית.
ב. הגדרת המחויבות לקולקטיב לעומת השתייכות לקהילות אחרות, קטנות יותר, הובילה לגיבוש זהויות אתניות – זהות מזרחית-ספרדית, זהות עולי ברית-המועצות לשעבר וזהות ערבית-ישראלית.
ג. היחס למיקום-מעמד הקולקטיב ביחס לאחרים מבטא את הדילמה בין שתי הזיקות. האחת, הזיקה לעולם היהודי ממנו צמחה התפיסה הציונית; השנייה, זיקה למרחב סביב, למזרח התיכון, מקום מושבה של הישות הטריטוריאלית. הזיקה השנייה הביאה לגיבוש של הזהות הישראלית-טריטוריאלית, תוך הבחנה בין "האומה הישראלית" לבין העולם היהודי (שם, עמ' 65 – 79).

עוד מדגישה הרטף (2007) במחקרה, שמחקר, שנערך בקרב פרחי הוראה בשנת 1989 גילה כי קיימת התרופפות בין הזהות היהודית לבין הזהות הישראלית וכל אחת מהזהויות נוטה להתגדר בתחומיה (פרגו, 1989, עמ' 270). מנגד, ארבע שנים מאוחר יותר, חקר אורון (1993), את שאלת הזהות היהודית-ישראלית, גם הוא, בקרב מדגם ארצי של פרחי הוראה ישראלים במכללות ובסמינרים בשלושת מגזרי החינוך: הממלכתי, הממלכתי-דתי והעצמאי (חרדי). ממצאי המחקר מלמדים כי "קשה מאד לדבר על זהות יהודית-ישראלית כמקשה אחת... זהותו של הישראלי איננה זהות ישראלית בלבד ואיננה זהות יהודית בלבד" (עמ' 160), אלא היא צירוף של מרכיבים יהודיים ומרכיבים ישראלים במידות שונות. הוא מסכם כי מערכת החינוך צריכה לשאוף להכיר ברב-גונית, בפלורליזם ולהוביל ל"תהליך חינוכי שיביא להזדהות אמיתית עם יהדות פוזיטיבית, רלוונטית, חיה ויוצרת, קשורה לתרבות היהודית לדורותיה ויונקת ממנה, שהיהודי הצעיר יבחר בה" (עמ' 169). שפירא (1997, עמ' 15) וקימרלינג (1998, עמ' 264, 306) מדברים גם הם על ריבוי זהויות בחברה הישראלית ועל הצורך למצוא את המאחד על המפריד, מכיוון שאין זהות ישראלית אחידה. בניגוד להם, ישנם חוקרים (אגסי, 1993, סמוכה, 2000), המציעים להפריד בין הזהויות ולהפוך ממדינת דת למדינת לאום: שמדינת ישראל תהיה מדינה חילונית, אבל שלא ייעדר ממנה הצביון הדתי-יהודי, תוך הפרדת מוסדות הדת מהשלטון. פישר (2003) טוען כי הציונות הובילה למצב בו בזהות הקולקטיבית הישראלית יש חוסר בהירות בנוגע למימד הדתי. רוב הציבור מסתייג ואינו נוהג על פי חוקי ההלכה והדת המסורתית, ובו בזמן ממשיך לראות במימד הדתי חלק מזהותו הקולקטיבית (שם, עמ' 63).

אליעזר שביד, מההוגים הבולטים הקוראים לשילובה של היהדות בחיים הישראליים, מדגיש כי זהות ישראלית היא "זהות המכילה מטען תרבותי ומטען היסטורי דל מכדי לפרנס חיים יצירתיים, עשירי תוכן ומבע, הן מזווית הראייה של היחידים המזדהים והן מזווית הראייה של הקבוצה המזדהה" (שביד ופורת, 1991, עמ' 4) ומציע דרך לשילובה של המורשת היהודית בחייהם של אנשים לא דתיים. לתפיסתו הזהות היהודית היא זהות מקפת ומלאה מכמה בחינות:

א. היא משקפת את ההשתייכות לעם היהודי.

ב. הדת היא מוקד מרכזי לערכים, לנורמות ולסמלים.

ג. לא ניתן ליצור הזדהות משמעותית עם היהדות ללא יחס חיובי עם תכני המסורת והדת היהודית, וגם אדם חילוני יכול ליצור יחס תרבותי חיובי כלפי תכנים דתיים. אין, אם כך, סיבה כי אדם חילוני יוותר על עושר התכנים, "חוויות של שבתות, חגים ומועדים, התנ"ך, הספרות התורנית, ההלכה והאגדה שבה, השירה דתית, התפילה וההגות הדתית יהודית" (שם, עמ' 5).

ד. פיתוח פלורליזם תרבותי יהודי על בסיס סובלנות וכבוד הדדי בין תנועות וקהילות בעם היהודי. לכן, זהות יהודית-ישראלית או זהות יהודית-ציונית מלאה ועשירה מחייבת אימוץ של "תכני הזיכרון התרבותי היסטורי של העם היהודי, כלומר על היהדות כמורשת של תרבות עצמית" (שביד, 1996).

שחר מציין כי הזהות הישראלית איננה דבר אחד מובחן וברור (שחר, 2017). גם רגש הזהות הלאומי של הרוב היהודי הציוני במדינת ישראל אינו סטטי והומוגני. במשך עשרות שנות קיומה של המדינה היהודית והדמוקרטית בארץ ישראל, עברה הזהות של תושביה תהליך של שינוי מתמיד. שחר (2017) מביא במחקרו את שפירא (2007), שמציין, כי באופן כללי ביותר ניתן להבחין בשני שלבים: השלב הראשון היה בעשורים הראשונים של המדינה, והוא התאפיין בזהות קולקטיבית-מגויסת המבוססת על אתוס ההקרבה למען המטרה המשותפת - המדינה, והשלב השני, שנמשך עד היום, מתאפיין בזהות אינדיבידואליסטית תועלתנית שזונחת כל אידיאולוגיה או מטרה קולקטיבית (שפירא, 2007). הזהות הישראלית נמצאת עדיין בעיצומו של תהליך התגבשות מחדש. מספר גורמים חברתיים ופוליטיים זירזו את הדעיכה של הנרטיב הישן והכניסו את החברה הישראלית, במודע או שלא במודע, לתהליך של חשיבה מחדש על ערכיה (שם, עמ' 274 –

יחסו של הציבור החילוני לדת

מכון גוטמן ערך ב-1994 סקר בענייני אמונה וזיקה למסורת. חמישים ושישה אחוז מהנשאלים אמרו שהם מאמינים בלב שלם במתן תורה בסיני, ורק חמישה-עשר אחוז מהנשאלים אמרו שאינם מאמינים בכך כלל. כמעט שמונים אחוזים צמים ביום הכיפורים (לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002).

לטענת מימרן (2009), האוכלוסייה המסורתית המצויה בחלקה בחינוך הממלכתי ובחלקה בחינוך הממלכתי-דתי, יוצאת נפגעת ממקומו של החינוך היהודי במערכת החינוך ומחלוקה זו לחינוך הממלכתי והממלכתי דתי. בחינוך הממלכתי, לא רק שאין ביטויים חינוכיים מספיקים לעולמם

המסורתי בתוך החיים הבית-ספריים, אלא שגילויים מסורתיים כגון נשיקת המזוזה, שמירת כשרות, הליכה לבית הכנסת וכדומה, אינם מתקבלים בטבעיות. יתרה מזאת, תכניות הלימוד ודרכי ההוראה מעוצבים מתוך התכוונות לאוכלוסיית התלמידים החילונית. מיעוט העיסוק בחינוך יהודי, בכלל העשייה הבית ספרית עומד אף הוא בסתירה לזהותם המסורתית של רבים מתלמידי החינוך הממלכתי. כך נוצר מצב שבו, בעוד שזהותם היהודית של התלמידים המסורתיים חשובה להם ויש להם עניין ללמוד ולעשות יותר, בית הספר אינו רואה חשיבות רבה בחינוך היהודי. קיים פער, חריף לעיתים, בין העולם היהודי בבית ובבית-הספר. בחינוך הממלכתי-דתי התלמידים המסורתיים נחשבים ללא דתיים מספיק וללא רציניים דיים בגישתם אל הדת (מימרן, 2009).

להיות ישראלי חילוני וציוני משמעותו, לעיתים קרובות, להימצא במתח בין ערכים של הומניות אוניברסלית, ובין הרצון לשמר מדינה בעלת אופי אתנו-לאומי ייחודי של מדינה יהודית (צבר-בן יהושע ושטיין, 2007).

ניתן לראות במגמה הגוברת של לימודי יהדות פלורליסטית בקרב חילונים ניסיון להתמודד עם מתח זה.

התפתחות החינוך הממלכתי בארץ – סקירה היסטורית

לטענת ענברי (2016) למונח "עבריות" היו שלוש משמעויות שונות. בן-גוריון ביקש, כאמור, למחוק את הזהות היהודית הגלותית כדי להחיות "עבריות" מקראית (צביון, 1988, דון יחיא, 1989, שפירא, 1997: 217 – 247).

בן-גוריון נכשל בבניין האומה. הוא נכשל בכך לא משום שניסה לבנות אומה, אלא משום שניסה לבנות אומה מלאכותית. אין אומה "ישראלית". יש אומה יהודית. האומה היהודית היא שהצריכה כור היתוך, אבל בן-גוריון התיימר ליצור לה תחליף. כשולל נלהב מדי של היהדות הגלותית, הוא לא תפס שיש הבדל בין כור היתוך לא גלותי לכור היתוך לא יהודי. היה עליו לתפוס שתכלית הציונות, מעבר לתכלית ההרצליינית הבסיסית, היא לעצב כאן זהות יהודית לא גלותית.

השאלה באשר לדמותה של מדינת ישראל כמדינה "חילונית" או "יהודית דתית" נשארה לא פתורה עם הקמת המדינה. החילוניות לא ראתה אז בדתיים איום על מעמדה. המהפך החל בעשורים האחרונים, כששיעור הציבור הדתי לאומי והחרדי באוכלוסייה גדל. לפיכך, קיים חשש בממסד החילוני, ממצב בו לקראת שנת התש"ץ (2030) יהיה רוב דתי חרדי (ביסטרוב וסופר, 2010).

לדברי פרופ' רות גביזון, בכירה במכון הישראלי לדמוקרטיה וממנסחי חוק הלאום:

"ישראל לא תוכל להיות מדינה יהודית ודמוקרטית לאורך זמן אם לא תקבל על עצמה אחריות לפיתוח הזהות היהודית של החילונים, שאינם שומרי מצוות ולחיוזוק המרכיב הדמוקרטי והכלל אנושי בזהותם של יהודים דתיים. אם נצליח בכך היהדות תשוב להיות

הדבר המשותף לבני העם היהודי על כל גישותיהם לשמירת מצוות, ולא תישאר מונופולין של הממסד היהודי האורתודוקסי¹.

במסמך, שהוכן עבור ממשלת ישראל על ידי המכון למדיניות העם היהודי, מיסודה של הסוכנות היהודית נאמר:

"אנו ממליצים שמדינת ישראל תחזק את המעמד, התפקיד ורמת ההשתתפות הרשמית של הזרמים היהודיים הלא-אורתודוקסיים (לרבות זרמים חילוניים) בחיים הדתיים של המדינה, במגמה להגביר ולהדגיש את אופיים הפלורליסטי, המכיל והשוויוני" (טל וגלטמן, 2014, עמ' 10).

בשנת 1991 הוקמה על ידי משרד החינוך "הוועדה לבדיקת מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי". מסקנות הוועדה היו כי המשבר בלימודי היהדות עלול להיות סכנה של ממש וליצור משבר זהות במרחב היהודי החילוני עד כדי "ספקות בצדקת דרכה של הציונות ובצדקת דרכה של מדינת ישראל", ולפיכך לגרום ל"פגיעה קשה בלכידות הקולקטיב"². דו"ח הוועדה קבע כי יש לפתח תכניות לימודים בין תחומיות שיתמקדו בין השאר בהקניית ערכים יהודיים ואוניברסאליים. בעקבות דו"ח זה הוקם מטה שנהר-קרמינצ'ר, שהופקד, בין היתר, על הוראת מורשת תרבות ישראל ברוח ועדת שנהר.

ניתן לראות בבירור תהליך התפתחותי חינוכי וחברתי: משלילת הגולה בראשית התקופה, ל"נירמול" הדרגתי של היחס לגולה עד כדי הפיכתה לתפוצות והבלטת ה"עמיות היהודית" (דרור, 2003). הצימאון ליהדות בא לידי ביטוי בהקמת עשרות ארגונים ובתי מדרש לציבור החילוני (וגם הדתי): בית אבי חי, משיב הרוח, ניגון הלב, בינה, אלול, מכון שלום הרטמן, קרן תל"י ועוד.

לטענת דטל (2015), החינוך הממלכתי-דתי זוכה כיום להעדפה על פני החינוך הממלכתי, שמהווה את הזרם המרכזי של החינוך בישראל וכולל בעיקר תלמידים חילונים, מסורתיים וערבים. לפי נתונים רשמיים של משרד החינוך, תלמידים בזרם החינוך הממלכתי-הדתי זוכים כיום לתקציבים גבוהים יותר מאשר תלמידים יהודים בזרם הממלכתי, וגבוהים משמעותית יותר מאשר תלמידים ערבים, שזוכים לתקציבים הנמוכים ביותר. ההעדפה הזאת מתקיימת גם בבתי הספר היסודיים וגם בתיכונים.

הירידה החמורה במעמדם של לימודי היהדות בחינוך הממלכתי תרמה להתגברות תחושות ניכור הולכות וגוברות של תלמידים כלפי מורשתם ושימשה רקע להקמת ועדת שנהר. בהמלצותיה, שפורסמו בשנת 1994, הוצגה הקריאה:

"לחתור ללימוד מקצועות היהדות באופן שידגיש את אופיים כמקצועות הומניסטיים, מנחילי תרבות וערכים, המעניקים כלים לבניית השקפת עולם" (דו"ח ועדת שנהר, 1994).

¹מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, רב-שיח שנערך במסגרת הקונגרס העולמי האיגוד העולמי למדעי היהדות בשיתוף אבי חי, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ט.
²מתוך: <http://www.mishmar.org.il/page.php?p=11001>

שאיפה זו מלווה את התנועה הציונית עוד מהקונגרס הראשון בשנת 1898, שבו הוחלט כי "הציונות לא תפעל בשום צורה שתפגע בדת היהודית" (פלד ושפיר, 2005, עמ' 183). צבר - בן יהושע ושטיין (2007) מציינים במחקרם, כי במחקר מעקב אחר יישום המלצות הדו"ח, מהשנים 1996-97, נמצאה עלייה במספר בתי-הספר המחנכים ליהדות, ונרשמה עלייה במספר שעות ההוראה של מקצועות היהדות (רש ובן-אבות, 2002 עמ' 157). עוד טוענים צבר - בן יהושע ושטיין, שאנו עדים לתקופה, שבה תלמוד התורה החילוני תופס מקום הולך . בכך, חזונם של ביאליק ואחד העם ללימוד חילוני עמוק ומקיף שב וניעור.

האידיאולוגיה הציונית, ברמת הנחות היסוד שלה, ראתה את "יצירת החברה היהודית החדשה" כרוכה ב"שלילת הגולה" וכן גם דור המחנכים (הרטף, 2007). הרטף מציינת במחקרה, כי הזרמים השונים, שאפיינו את מערכת בתי-הספר בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, שיקפו ערכים שונים לעיצוב דמותו של "היהודי החדש", ה'צבר' הארץ-ישראלי. הזרם הכללי, שהופיע בשנת 1913 בעקבות מלחמת השפות, שם לו למטרה לחזק את האחדות הלאומית הקיימת תוך פיתוח תרבות יהודית חדשה, מטרה שנבעה ממגמה המשקפת את נטיותיו החילוניות של הזרם (כרמון, 1985, עמ' 126, לם, 1973, עמ' 72 – 73).

דון-יחיא וליבמן (1984) מתארים שלוש תקופות ביחס אל הדת בישראל: התקופה הראשונה, טרום הקמת מדינת ישראל, בה ניסו ליצור "יהודי חדש" ולשלול את הגלות, התקופה השנייה, תקופת קום המדינה, בה נערכה סלקציה קפדנית בה אומצו או נדחו סוגים שונים של מיתוסים וסמלים היסטוריים, למשל התנ"ך הפך לסמל מרכזי ועליו נוספו סמלים חדשים הקשורים ליום העצמאות. התקופה השלישית לאחר מלחמת ששת הימים ובשנות השבעים של המאה הקודמת, היא תקופת ה"פירוש מחדש" בה היחס לדת היה חיובי יותר ומאורעות השואה תפסו חלק נכבד, שהבליטו את ההתאמה בין עם ישראל, מסורת ישראל ומדינת ישראל (שם, עמ' 476).

החלוקה למגזרים במערכת החינוך

במחקרו, מציין ענברי (2016), כי על-פי רביצקי, בני הארץ החילונים, הדתיים-לאומיים והחרדים מעולם לא למדו באותה מערכת חינוך מבחינות רבות, הם מעולם לא חיו על אותה פלנטה. הם זרים ומוזרים זה לזה, שונאים זה את זה, מתנשאים זה על זה:

"על ההנחה המשותפת השגויה – שהתקבלה משני צדי המתרס – כי המחנה היריב נידון להתמעט, לדעוך, ואולי גם לעבור מן העולם" (רביצקי, 1999: 258).

מערכת החינוך הקיימת מנציחה את המגזריות, המשסעת את החברה הישראלית מבפנים. מבנה מערכת החינוך הפורמלית בישראל מורכב ביותר ומושגת על צורות שונות של סיווג וקטגוריזציה (וייסבלאי וויינגר, 2015): סיווג לפי מעמד משפטי (חינוך רשמי, מוכר שאינו רשמי, מוסדות פטור), סיווג לפי מגזר (יהודי, ערבי, בדואי, דרוזי וצירקסי) וסיווג לפי סוג פיקוח (ממלכתי, ממלכתי-דתי ואחר). יתירה מכך, החלוקה המגזרית בה אינה פונקציונאלית אלא פוליטית ואינה נגזרת רק משוני בתוכן רעיוני אלא ממפתח מפלגתי ועדתי: רשת החינוך העצמאי שייכת לאגודת ישראל ומשרתת רק את הציבור החרדי האשכנזי, מוסדות החינוך של מעיין החינוך התורני שייכים לש"ס והממ"ד הוא יציר כפיה של המפד"ל ונועד לציבור הדתי-לאומי. במקום שילוב של

הכלל למסגרת לאומית מאחדת, המטפחת תחושת שותפות ואחריות קולקטיבית, מערכת החינוך הקיימת רק מחזקת את הפילוג החברתי ומטפחת מעין "לאומיים" שונים בתוך אותה מדינה.

בספרם "קירבה ומריבה", קבעו יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל, כי "הקונפליקט בין דתיים לחילוניים הוא העמוק, הרחב והמרכזי שבקונפליקטים המפלגים את העם היהודי בישראל" (פרס ובן רפאל, 2006). יונתן כהן כתב כי "אחד המרכיבים שיוצרים, שמשמרים ושמגבירים שסעים חברתיים היא תחושת הניכור של הצדדים זה מזה וממוסדותיו של המחנה היריב" (כהן, 1997).

במאמרו "מערכת החינוך כפלטפורמה (מאמר שצוטט גם באתר "חופש", המיועד לציבור החילוני), מדגיש ירון ידען כי המסגרת המבנית של מערכת החינוך, המתוארת לעיל, היא מערך בירוקראטי מסורבל, בזבזני ובלתי יעיל, העשוי טלאי על טלאי³.

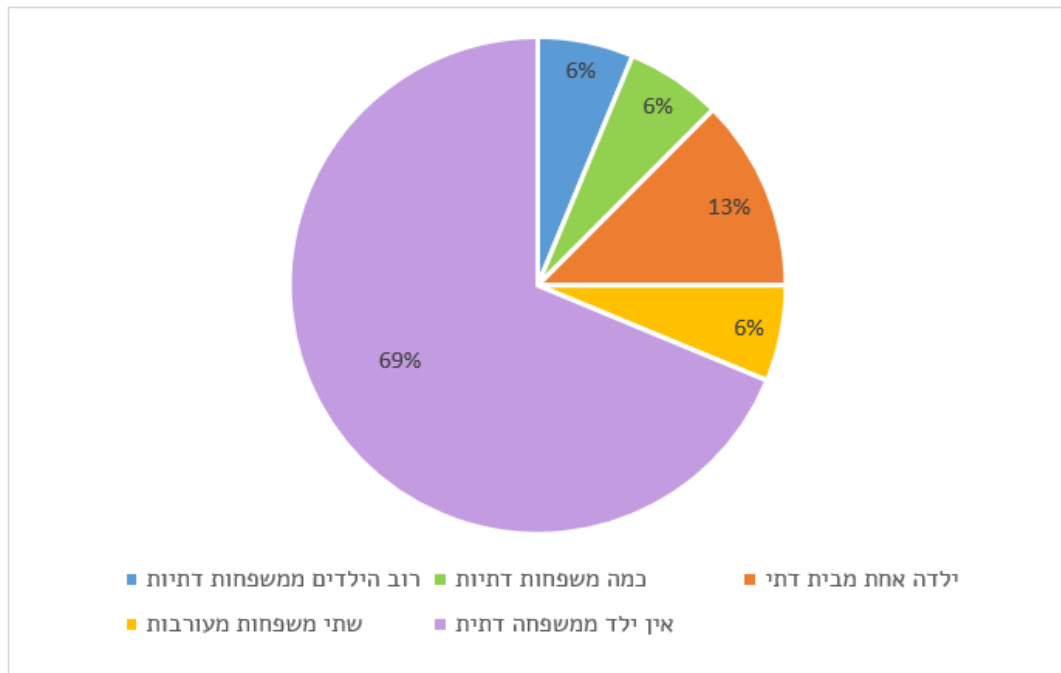
http://www.orr.org.il/index.php?option=com_content&view=article&id=215:2012-04-04-23-26-3

מתודולוגיה

המחקר הקיף מדגם אקראי של 16 גנים ממלכתיים מהאזורים הבאים: ירושלים, אבן ספיר, מודיעין, כרמיאל, רמת גן, מושב רם-און, חדרה, קרית מוצקין, כרמליה, יוקנעם, עפולה, כרמל צרפתי ורמת התשבי. את השאלונים חילקו ואספו סטודנטיות במסלול לגיל הרך במכללת "שאנן", העובדות ביישובים אלו. מתוך השאלונים (ראו דוגמה בנספחים), רוכזו הנתונים ונחקרו באיזו מידה, אם בכלל, מציינות/ מלמדות/ מדגישות גנות בגני חובה בחינוך הממלכתי את הנושאים הבאים: קבלת שבת, חגים וסיפורי תורה.

אוכלוסיית המחקר

מתוך שש עשרה הגנות שהשתתפו במדגם רק אחת כתבה שרוב הילדים בגנה מגיעים ממשפחות דתיות, אחת כתבה שיש תמיד כמה משפחות דתיות בגן הממלכתי שלה, שתיים כתבו שרק ילדה אחת מבית דתי, אחת כתבה שיש שתי משפחות מעורבות. כל אחת עשרה הגנות האחרות ציינו שאין בגן אף ילד ממשפחה דתית.

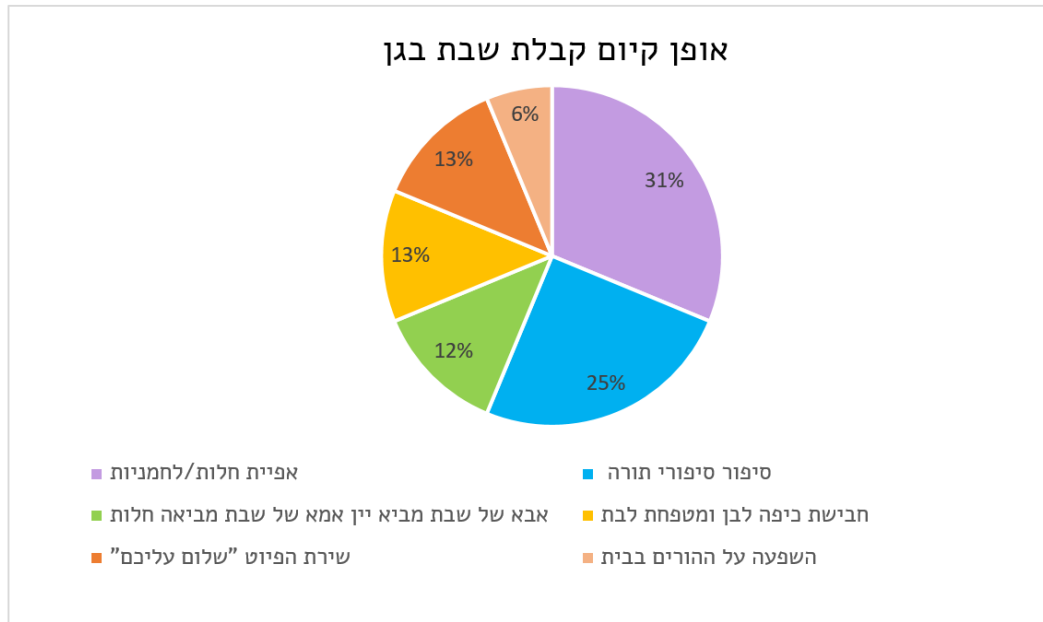
ממצאים ודיון

קבלת שבת בגן

במחקר "על חינוך וחילוניות, קבלת שבת בגן הלא דתי בישראל" (בתוך: שלסקי ואלפרט, 2007), עקבו תמר רפפורט ואורית יפה אחר טקס קבלת השבת בכמה גנים חילוניים בארץ והשוו אותו לטקס קבלת השבת בגנים לילדות חרדיות. במחקרן הן מגלות כי בזרם הממלכתי קיבלו הגנות אוטונומיה רבה יחסית כדי ליצוק תכנים חדשים לטקס. חלקן מחדירות אליו את תפיסת "הילד במרכז" ומאפשרות למקבל השבת לספר על עצמו ועל משפחתו. המדגם שערכנו גילה, כי כל שש-עשרה הגנות הממלכתיות שהשתתפו במדגם, מקיימות טקס קבלת שבת עם שולחן ערוך ועליו מפה לבנה, נרות, חלה וגביע עם מיץ ענבים. שני ילדים – בן ובת נבחרים להיות 'אבא של שבת'.

ו'אמא של שבת', מברכים, מדליקים נרות, מקדשים על היין ועל החלה (רוב הגנות ציינו שכל הילדים מתכבדים מהיין ומהחלה, רק גנת אחת כתבה ש'אבא' ו'אמא' בלבד טועמים מהיין ומהחלה), שרים שירי שבת ורוקדים ריקוד כלשהו השייך ליום שבת או לימות השבוע.

יחד עם זאת, היו כמה גנות שהוסיפו פרטים נוספים:

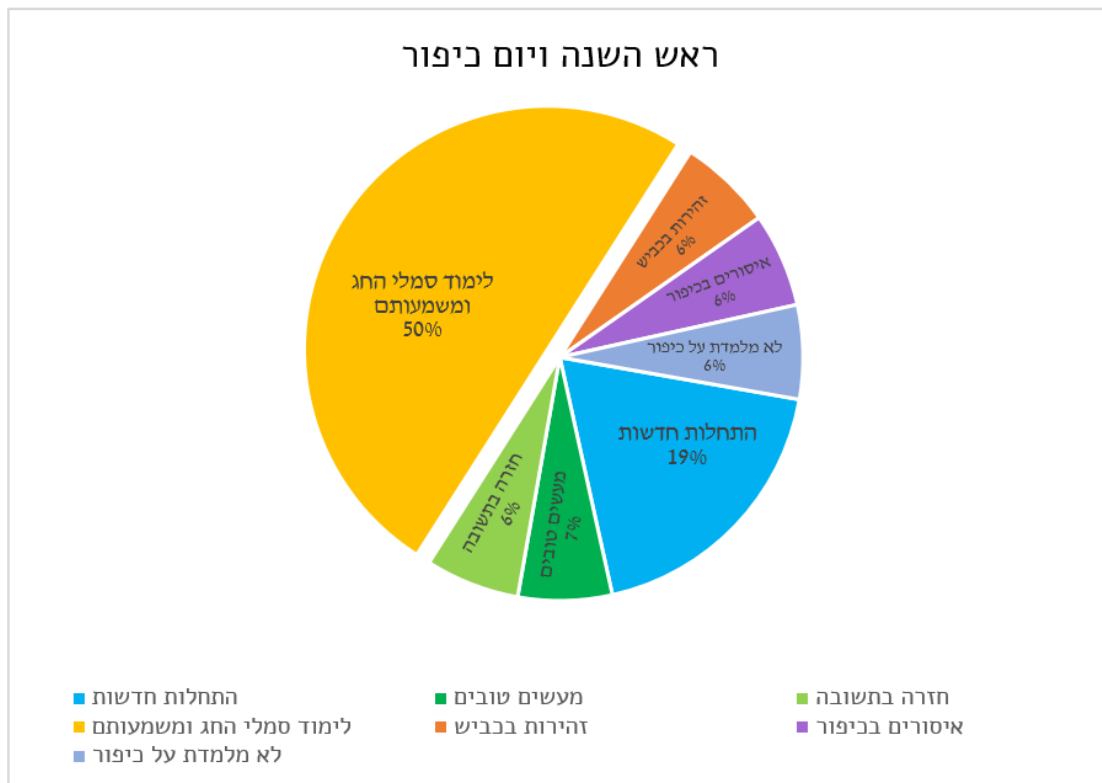
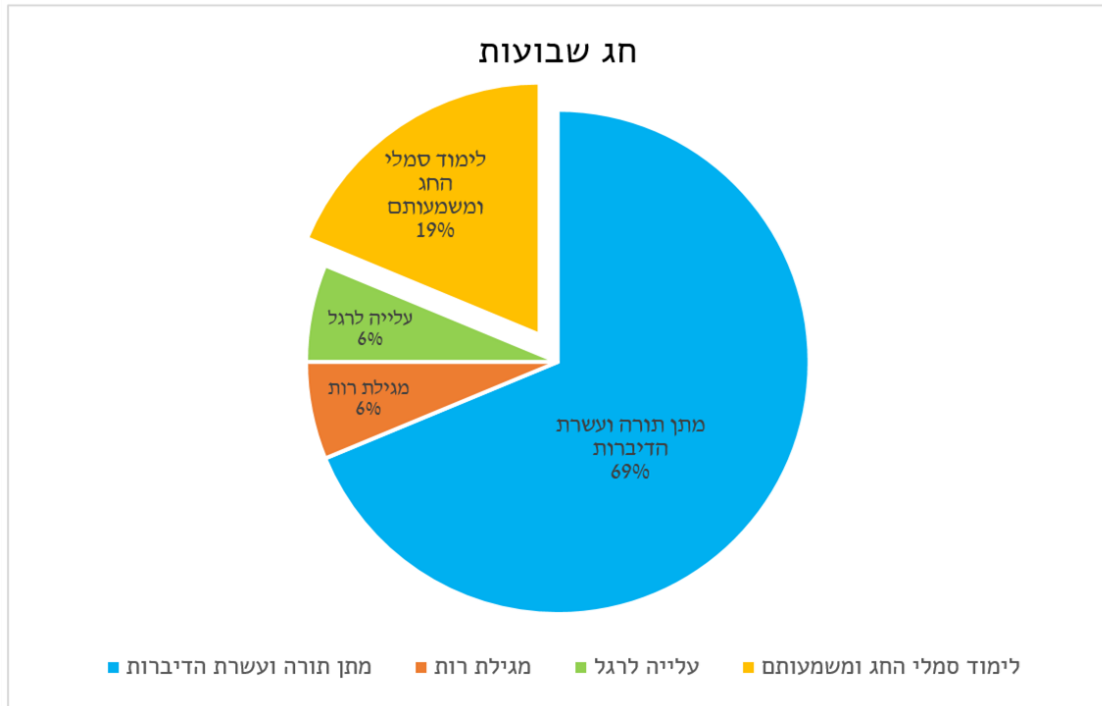

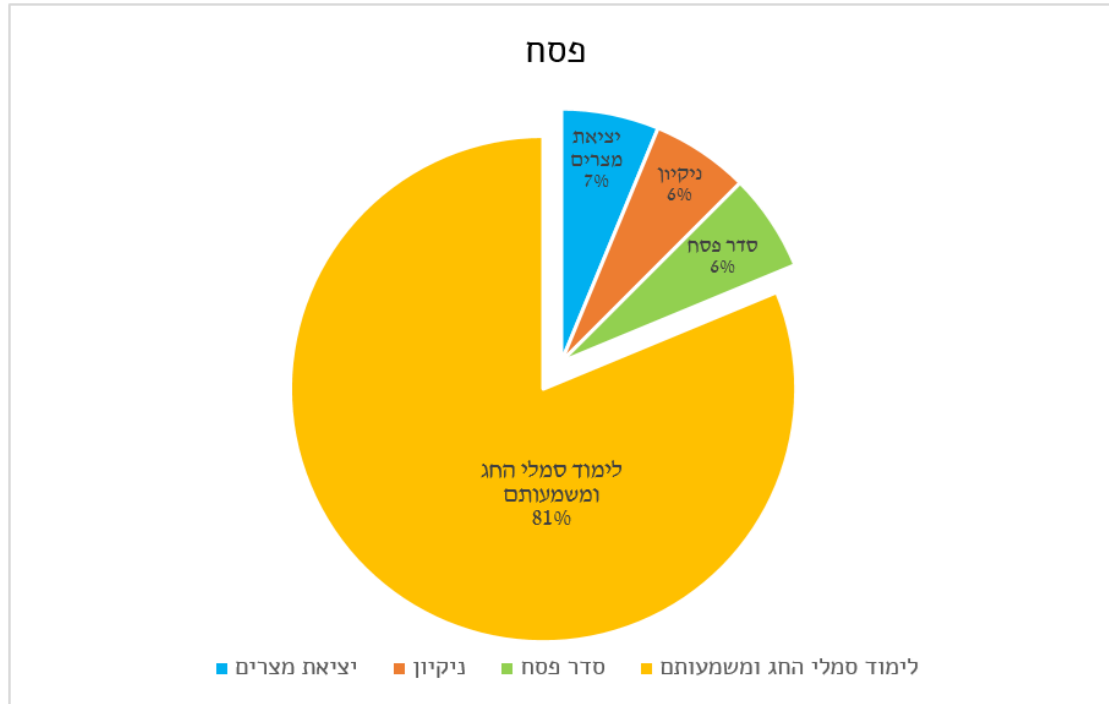
מוזכרים עולה כי רוב הגנות הממלכתיות מקיימות טקס קבלת שבת בגן בזמן לטקס המתקיים בגן הממלכתי-דתי ללא הבדל. אצל חלק ניכר מהגנות שהשתתפו במדגם (שליש מהן) - יום שישי מוקדש לאפיית חלות בגן.

חג ומועד

הגנות, שהשתתפו במדגם שלפנינו, נשאלו על אלו ערכים הן שמות דגש בארבעת החגים הבאים: ראש השנה, כיפור, פסח וחג שבועות. חגים אלו נבחרו בכוונה תחילה, כי אלו חגים עם סממנים דתיים רבים יותר מאשר שאר החגים והמועדים ואי אפשר לחמוק מהם לכתיבת מנהגים פחות מחייבים מבחינה דתית כמו בחג פורים, למשל (מסיכות והתחפשות), ט"ו בשבט (נטיעת עצים) או ל"ג בעומר, מועד בו מקפידים על הדלקת מדורות גם אנשים דתיים. גם חג סוכות, הנחשב חג דתי לא הוזכר בשאלון, כי חילוניים רבים מקפידים על הקמת סוכה לילדים, כדי לתת לילדים חוויה של בנייה ויצירה. מהנתונים, שעולים משאלון המדגם לגנות, עולה כי בראש השנה רוב הגנות מלמדות על סמלי החג ומשמעותם: תפוח בדבש, איגרת ברכה, רימון ושופר, בכיפור לומדים את משמעות הסליחה והחברות, בפסח את סיפור יציאת מצרים ועבודת מול חירות ובחג שבועות שמים דגש על הבאת ביכורים, שבעת המינים, חיטה ולחם ואכילת מוצרי חלב.

יחד עם זאת יש מספר גננות שלימדו דברים שונים או הוסיפו על הסטנדרט המקובל:

מהנתונים עולה, כי רוב הגננות מלמדות ערכים דתיים בחגים ראש השנה, כיפור, פסח וחג שבועות. אחת-עשרה גננות מתוך שש-עשרה, שהשתתפו במדגם, מלמדות על חג שבועות כחג מתן תורה ועל עשרת הדברות בדגש על כיבוד הורים. רק שלוש מתוך שש-עשרה הגננות, מתמקדות בראש השנה בנושא של "התחלות חדשות" במקום בערכים דתיים.

בנושא חגי ומועדי ישראל, בהשוואה למחקרים שנעשו בבתי הספר. פוזנר מציינת כי

"העיסוק בחגי ישראל ומועדיו מהווה את 'ברירת המחדל' של החינוך היהודי בבתי הספר הממלכתיים... ולא רק בבתי-ספר יסודיים בתל-אביב, אלא גם בבתי הספר העל-יסודיים" (פוזנר, 2005, עמ' 37).

סבר ודושניק (2006) מציינות גם הן, כי בבתי הספר העל-יסודיים "בדומה לתכנים הנזכרים בבתי הספר היסודיים... הטיפול ביהדות נגע בעיקר ללוח השנה ובמיוחד לחגים" (שם, עמ' 57). אולם הן מוסיפות, כי קיים הבדל בהיקף הפעילות ובתכניה. בעוד שבתי הספר היסודיים שנסקרו ערכו טקסים הקשורים למועדים דתיים (חגי ישראל), בתי הספר העל-יסודיים ציינו בעיקר מועדים בעלי אופי לאומי יותר מדתי, בעיקר טקסים לימי זיכרון (שם, עמ' 60).

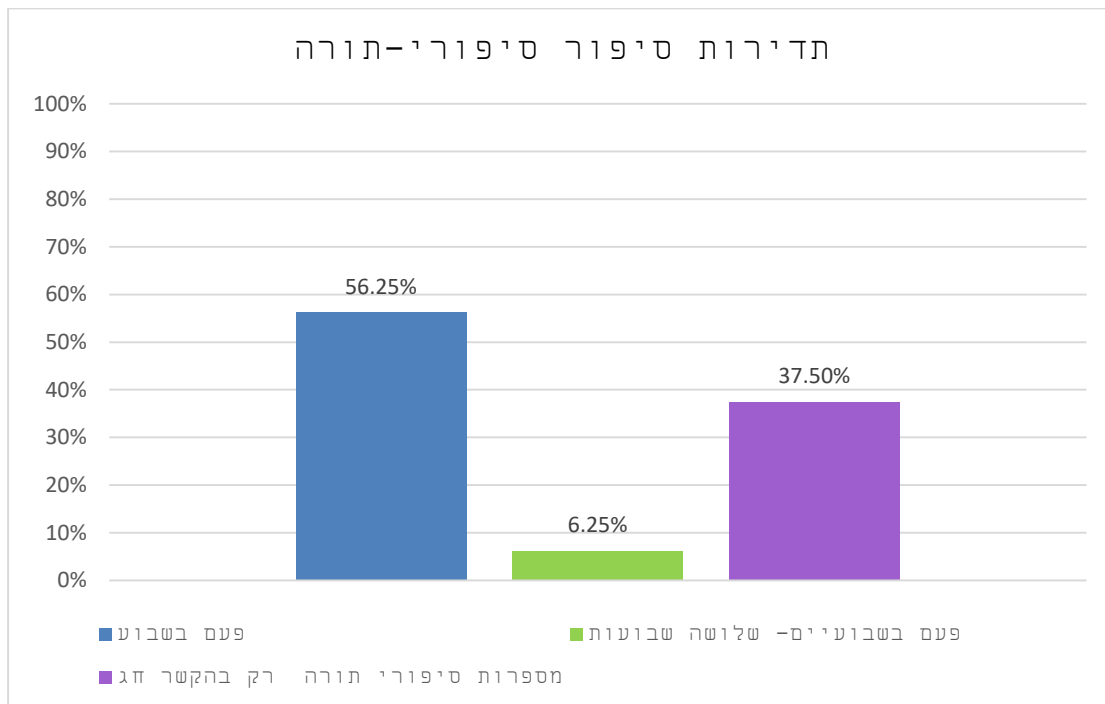
אחד הנושאים שהוקדשו לו הכי הרבה טקסטים במקראות אלו לתלמידי בית הספר היסודי היה "מועדים וימי זיכרון". מעצבי מערכת החינוך ראו במועדי ובחגי ישראל את התרומה הרבה ביותר לשמירת קיומו של העם היהודי בגלות, לכן שאפו לעצב את הזהות הישראלית באמצעות עיצוב דפוסיו ותכניו של "לוח שנה לאומי", שיכלול את החגים המסורתיים לצד החגים החדשים, שהפכו למסורת ביישוב (שם, עמ' 34). רוב הטקסטים בנושא זה מדגישים את הקשר הלאומי-הישראלי, בעוד "אלוהי ישראל, המצוות, המעשיות, התפילות והריטואלים הדתיים תופסים מקום שולי במקראות". מגמה זו הביאה לביסוס גישה "ישראל-צנטרית נטולת ערכים דתיים" (שם, עמ' 37),

שזכתה לביקורת נוקבת על כך שגדל בארץ דור המנוכר ליהדות משום שאינו מכיר אותה (שם, עמ' 38).

אחת הדוגמאות הבולטות לשילוב התכנים היהודיים בתכנים הישראלים היא לוח השנה היהודי על שבתותיו, חגיו ומועדיו. ניתוח התגבשותם של הטקסים והחגים לפני ואחרי קום המדינה מראה כי אחת המטרות העיקריות של הטקסים והחגים היתה חיזוק הקשר וההזדהות עם העם והמולדת, כאשר העם והמולדת שיקפו "שתי פנים של אותו מטבע" (בן-עמוס, 2004, עמ' 288).

שביד (1996) מציג שלושה גורמים העומדים בבסיס ההתנגדות לממסד הדתי, המשפיעים לדעתו על היחס של יהודים לא-דתיים לחגים ומועדים: ראשית, השקפת העולם החילונית מדגישה התנגדות לממסד הדתי ולתכני האמונה שחילונים כופרים בה. חילונים מעדיפים צורות ביטוי סובייקטיביות, ספונטניות ובלתי מחייבות, על פני המחויבות לטקסים ומצוות הלכתיות. שנית, ההתנגדות גם נובעת מאופי החיים המודרניים, בעלי קצב דינאמי וחדשני. החילונים רואים בדפוס התבטאות החוזרים על עצמם, כמו החגים, מסגרות חד-גוניות ומשעממות. שלישית, כדי שהחג יהווה חוויית התחדשות, ולא דפוס קבוע ושגרתי, הוא מחייב השתתפות יצירתית של כל אחד בחגיגה, דבר הסותר את דפוס ההנאה המודרני בו האמן משחק בפני קהל. החג נחגג בפעילות עצמאית, יחד עם האחרים ולא באמצעותם. שביד אומר כי על המחנכות מוטלת המשימה ראשית, להראות ללומדים כי יש בנוף התרבותי-רוחני של החג יסוד אקטואלי, שההווי החילוני איננו מספק אותו, שהינו מרכז להתפתחותו ולהתבטאותו הרוחנית של כל אדם. שנית, על המחנכת לחשוף ללומדים את המימד היצירתי, המחודש והחד-פעמי, שיש בחזרה על הקבוע. שלישית, עליה לשכנע את הלומדים בחשיבות של התבטאות אישית בחגיגה למרות שהיא מנוגדת לצורת ההנאה לה הם מורגלים (שם, עמ' 241 – 244). על פי תפיסה זו, החג הוא הזדמנות חד-פעמית לביטוי וליצירה חדשים.

לימוד תורה בגן

מהנתונים עולה כי רוב הגנות מספרות בעיקר את סיפורי ספר בראשית, שהם המוחשיים והציוריים ביותר מכל סיפורי התורה. יחד עם זאת, מספר לא מבוטל של גנות לא מספר כלל סיפורי תורה.

מהמצאים עד כה עולה, כי כל גן ממלכתי שונה מרעהו ביישום לימודי היהדות. ההבדלים נובעים משני גורמים עיקריים: ציפיות ההורים או אישיותה של הגנת ועד כמה היא נאותה ללמד תכנים אלו, לעיתים אף משני הגורמים יחדיו. בחלק מהגנים לא הייתה הלימה בין ההשקפות האישיות של הגנת לבין אלו המקצועיות. שוני זה מקורו בניסיון החיים, חוויית הילדות של המחנכת ותפיסתה מקצועית.

רוב הגנות הממלכתיות שהשתתפו במדגם, מקפידות על טקס קבלת שבת בגן לפרטיו ולדקדוקיו כמו בגן הממלכתי-דתי. רוב הגנות הממלכתיות מלמדות על מתן תורה בחג שבועות ועל עשרת הדברות ורובן מספרות סיפורי תורה מעובדים לילדים מספר בראשית אחת לשבוע בגן. רוב הגנות דיווחו שלא היו להן קונפליקטים על רקע דתי עם הורים (אחת מהן אף דיווחה שהורים ניגשו אליה ושיתפו בחוויה חיובית מלימוד סיפורי התורה בגן), אבל חמש מהן (קרוב לשליש מהגנות) דיווחו על קונפליקט:

אחת כתבה שבכל שנה יש הורה או שניים שמעירים לה על טקס קבלת שבת או ערכים הנלמדים בחגים.

השנייה כתבה על קונפליקט עם הורים לילדה לא יהודייה שהגיעה לגן והיתה מביאה נקניק לא כשר.

השלישית כתבה על אמא, ממשפחה דתית, שרצתה להעביר את הילד לגן דתי. הגננת אמרה לאם שהילד כבר הסתגל לגן, חבל לנתק אותו כעת והיא תשתדל לעשות מה שניתן כדי שהכשרות בגן תישמר. האם הביאה עוגות אישיות ארוזות מהן נותנת הגננת לילד בימי הולדתו. בנוסף, כאשר אופים בגן הגננת מקפידה לנפות את הקמח ואם אחד ההורים מביא ממתק עם כשרות מסוימת או ממתק חלבי, היא מיידעת את האם ושואלת אם אפשר לתת לבנה.

הרביעית, השמיעה את השיר "מי שמאמין לא מפחד" ואחד ההורים התלונן שהיא רוצה להחזיר את הילדים בתשובה. כמו כן היא נוהגת לומר "הקדוש ברוך הוא" וקיבלה תלונה מהמפקחת להגיד את שם ה' המפורש. הגננת כותבת שהיא הרגישה כפייה כלפיה מצד המפקחת.

החמישית הביאה רב לגן שיתקע בשופר וההורים העדיפו שלא יבוא. לאחר שהסבירה להם, האקט התקבל בהבנה, לדבריה.

רובן מלמדות ערכים דתיים לא כי הן מחויבות דרך מערכת החינוך אלא כי רצונן בכך. הן מחוברות לערכים היהודיים ורואות חשיבות ללימודם בגן. חלק מהן חושבות שיש כפייה דתית בארץ (רובן ציינו את נושא שמירת השבת, כשרות, הפרדה בין דת למדינה וצבא) אבל כפייה זו אינה נוגעת לחינוך בגן הילדים, לדעתן. בנוסף, הן לא משתפות פעולה ואין להן קשר עם גננת מהמגזר הדתי (מלבד שתיים).

שתי גננות הוסיפו כמה מלים אישיות, שאינן קשורות לשאלון. אחת מהן סיפרה שכאשר היא היתה בגן, הגננת סיפרה שחייבים לצום בכיפור ומכיוון שהוריה לא צמו היא חששה לחייהם. הגננת השנייה סיפרה שהיא מרגישה שיש לה חסך ופער בידע מקורות יהודיים מכיוון שעלתה מרוסיה ויש לה רצון לדעת עוד. מה שאינה יודעת אינה מלמדת גם את הילדים כדי לא לבלבל ולהטעות.

סיכום

הגדרת הזהות היהודית שנויה במחלוקת ואין הגדרה מוחלטת החלה על כולם. תנועות ומגזרים שונים, מעניקים למונח פרשנות התואמת את השקפותיהם ואורח חייהם. אף היהדות החילונית מעניקה לזהות היהודית מספר פרשנויות- אם זו זהות המושתתת על תרבות, לאומיות וציונות. המחקר מגלה כי יש חינוך לערכים יהודיים בגני הילדים הממלכתיים. כשם שיש ריבוי דעות שונות בהגדרת המושג "זהות יהודית" כך ישנן גישות שונות הבאות לידי ביטוי במערכת החינוך הממלכתית. כל גישה מגדירה את הלומד בעל הזהות היהודית, הרצוי לה ועל פי זה סופג הלומד את החינוך היהודי, הנתפש אחרת בכל גישה. הדגש המושם בגנים הממלכתיים, שנבדקו במאמר זה הוא על תרבות ולאומיות, בזיקה לערכי בין אדם לחברו. כמו כן, עולה מן הממצאים כי החינוך ליהדות בגיל הרך מושפע מאישיותה ומעולמה הפנימי של הגננת ומהחיבור האישי שלה לתכנים היהודיים.

ביבליוגרפיה

- אבינרי, ש' (1980). **הרעיון הציוני לגווניו**. הוצאת עם עובד, תל-אביב.
- אגסי, י' (1993). בין דת ללאום: לקראת זהות יהודית ישראלית. פפירוס, תל-אביב.
- אורון, י' (1993). **זהות יהודית-ישראלית**. המכללה לחינוך סמינר הקיבוצים, תל-אביב.
- אחד העם (1954). **כל כתבי אחד העם**. הוצאת דביר, ירושלים.
- אלמוג, ע' (1997). **הצבר – דיוקן**. הוצאת עם עובד, תל-אביב.
- ביסטרוב, י' וסופר, א' (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010 – 2030 בדרך למדינה זתית**. הוצאת קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- בן-עמוס, ע' (2004). במעגל הרוקד והמזמר: טקסים וחגיגות פטריטיים בחברה הישראלית. בתוך: בן-עמוס, א' ובר-טל, ד' (עורכים), **פטריטיזם: אהבים אותך מולדת**. דיונון, תל-אביב (עמ' 275 – 315).
- בן-רפאל, א' (2001). **זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן-גוריון**. המרכז למורשת בן-גוריון, באר-שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- דו"ח ועדת שנהר (1994). **תרבות יהודית בעולם משתנה**, לבדיקת מצבם של לימודי היהדות בחינוך הממלכתי. משרד החינוך, ירושלים.
- דוידסון, מ' (2000). **השתקפות של רכיבי הזהות הישראלית במקראות לספרות בשנות החמישים והשישים. זמנים – רבעון להיסטוריה**, 72, עמ' 32 – 43.
- דון-יחיא, א' (1989). **ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון. הציונות: המאסף** יד, עמ' 51 – 88.
- דון-יחיא, א' וליבמן, י' (1984). **הדילמה של תרבות מסורתית במדינה דמוקרטית: תמורות והתפתחויות בידת האזרחית של ישראל, מגמות 28 (4)**, עמ' 461 – 485.
- דטל, ל' (2015). סדר העדיפויות של נפתלי בנט: חינוך ממלכתי-דתי, **לימודי דת ומדרשות לנשים**. מתוך:
- דרור, י' (2003). **מ"שליטת הגלות" ל"טיפוח התודעה היהודית"** במערכת החינוך הישראלית, 1920 – 2000. **פנים**, 24, עמ' 59 – 69.
- הרטף, ח' (2007). **להיות ישראלי וגם יהודי: חינוך חברתי והבניית הזהות**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה.
- וייסבלאי, א' ווינגנר, א' (2015). **מערכת החינוך בישראל – סוגיות נבחרות בתחום עיסוקה של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת**. הוצאת הכנסת, **מרכז המחקר והמידע, עמ' 1 – 66**.
- טל, ר' וגלטמן, ב' (2014) (עורכים). **תמצית מיוחדת לממשלה – הערכה שנתית 2013 – 2014**. הוצאת המכון למדיניות העם היהודי (מיסודה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל). עמ' 5 – 45.
- כהן, י' (1997). **עיתונות לחצי עם**.
- כרמון, צ' (1985). **החינוך בישראל – סוגיות ובעיות**. בתוך: אקרמן, ו', כרמון, א', צוקר, ד' (עורכים). **חינוך בחברה מתהווה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב והוצאת מוסד ון ליר, ירושלים (117 – 186).
- לוי, ש', לוינסון, ח', כ"ץ, א' (2002). **יהודים ישראלים – דיוקן: אמונות, שמירת מצוות וערכים של יהודים בישראל 2000**. הוצאת מכון גוטמן, ירושלים.
- לם, צ' (1973). **מתחים אידיאולוגיים – מאבקים על מטרות החינוך**, בתוך: אורמיאן, ח', **החינוך בישראל**, הוצאת משרד החינוך והתרבות, ירושלים.
- לקס, ע' (2017). **מגזר הולך לאיבוד**.

מטיאש, י', צבר-בן יהושע, נ' (2004). רפורמות בתכנון לימודים בחינוך הממלכתי והמאבק על הזהות, **מגמות מ"ג** (1), עמ' 84 – 108.

מימון, י' (2009). **דרוש שינוי: על הצורך בחינוך יהודי-מסורתי ראוי**.

משרד החינוך (תשע"ז). **תרבות יהודית-ישראלית, תכנית לימודים בחינוך הממלכתי כיתות א-ט**.

סבר, ר' ודושניק ל' (2005). **תרבות עברית במערכת החינוך של העיר תל-אביב-יפו**. עיריית תל-אביב-יפו.

סמוכה, ס' (2000). **המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית? סוציולוגיה ישראלית ב** (2), עמ' 565 – 630.

ענבר, א' (2016). **נחוץ כור היתוך, אבל הפעם יהודי**. [כאן](#)

פוזנר, מ' (2005). **מה יהא על המורשת ועל התושבי? על מעמדם המתחזק, אך עדיין בלתי יציב, של לימודי היהדות בבתי-הספר ממלכתיים בתל-אביב**. חיבור לקבלת תואר מוסמך, תל-אביב. אוניברסיטת תל-אביב.

פישר, ש' (2003). **הערות על דת ולאומיות בזהות הקולקטיבית הישראלית**. בתוך: ש"נ אייזנשטדט, ב"ג, ר', כוכבי, ט' (עורכים), **זהויות, קולקטיביות, אזרחות וזירה ציבורית**, ירושלים, **בולביתון ליר לשיח ציבורי** 7, עמ' 53 – 68.

פלד, י' ושפיר ג' (2005). **מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת**. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב.

פרגו, א' (1989). **הזהות היהודית של נוער ישראל, 1965 – 1985, יהדות זמננו**, 5, עמ' 259 – 285.

פרס, י' ובן-רפאל, א' (2006). **קירבה ומריבה – שסעים בחברה הישראלית**. עמ' 15, 95. תל-אביב, עם עובד.

צביון, א' (1988). **'ככל הגויים' ויעם סגולה': זיקתו של בן-גוריון לתנ"ך**. **שדמות** קז, עמ' 77 – 78.

צבר-בן יהושע, נ' ושטיין, א' (2007). **יהדות וישראליות – הגישה החילונית**. **פנים** 40, עמ' ????

קימרינג, ב' (1998). **הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות**. **אלפיים: כתב עת להגות, עיון וספרות**, 16, עמ' 264 – 308.

קפלן, מ' (2004). **לחידוש פני הציונות**. הספריה הציונית – ההוצאה לאור של ההסתדרות הציונית העולמית, מרכז מרכזי מ. קפלן. ירושלים.

רביצקי, א' (1999). **חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית**. הוצאת עם עובד, תל אביב.

רש, נ' ובן אבות, א' (2002). **חינוך יהודי בחטיבות-ביניים ממלכתיות בישראל**. ירושלים. המכון לחקר הטיפוח בחינוך, אוניברסיטה עברית.

שביד, א' (1996). **הציונות שאחרי הציונות**. הוצאת הספרים הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים.

שביד, א' (2000). **חינוך הומניסטי-יהודי בישראל**. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב (פרק 3, עמ' 45 – 77).

שביד, א' ופורת, י' (1991). **דו-שיח על הזהות היהודית ישראלית**. **עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות**, היישוב ומדינת ישראל (1), עמ' 3 – 11.

שלסקי, ש. ואלפרט, ב. (2007). **דרכים בכתיבת מחקר איכותני, מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט**. תל אביב: מכון מופ"ת.

שפירא, א' (1997). **יהודים חדשים יהודים ישנים**. הוצאת עם עובד, תל-אביב.

שפירא, א' (2007). **יהודים, ציונים ומה שביניהם**. תל-אביב. עמ' 247 – 258.

שריד, א' (2012). **חינוך לאתיקה ומוסר על פי תכניות הלימודים בישראל**

נספח – שאלון לגננת

שאלון לגננת בגן הממלכתי

מטרת השאלון: לבדוק אלו ערכים יהודיים נלמדים בגן הממלכתי בשלושה תחומים: קבלת שבת, חג ומועד וסיפורי תורה: מה אופיים, מה היקפם, כיצד הם באים לידי ביטוי ומהו שיקול דעתה של הגננת בחינוך לערכים אלו ומה תפיסתה בכלל בנושא.

1. אם את מקיימת טקס קבלת שבת, תארי בקצרה את טקס קבלת השבת בגנך

2. האם את נוהגת לספר סיפורי תורה בגן? באיזו תדירות? אלו סיפורים?

3. כמה ילדים ממשפחות דתיות נמצאים בגנך, אם בכלל? _____

4. על אלו ערכים את שמה דגש בחגים הבאים:

ראש השנה –

כיפור -

פסח –

חג שבועות –

5. האם היו לך אי פעם קונפליקטים עם הורים בנושא ערכים יהודיים שלימדת בגן? העירו לך על תוכן יהודי שלימדת ולא נראה להם? תארי בקצרה.

6. האם את מלמדת ערכים יהודיים בגן (קבלת שבת, חגים, סיפורי תורה או אחרים) כי כך את מחויבת או כי את עצמך רוצה בכך ומחוברת לנושא?

7. האם את חושבת שקיימת בארץ כפייה דתית? מתי? באלו תחומים? מצד מי?

8. האם יוצא לך לשתף פעולה עם גננת מגן ממלכתי-דתי? ספרי מתי וכיצד